

Загадка самопізнання

ТАРАС ЛЮТИЙ

28 ЛИПНЯ 2021

Назва діалогу Григорія Сковороди «Розмова, звана Алфавіт, або Буквар Світу» вельми нагадує вміщене в книгу Буття зашифроване повідомлення. Справді, розгорнута книга — це й давній символ істини, і метафора світу, роль провідника до якого відіграє Бог. Одначе думка Сковороди дещо інакша: марно простувати шляхом життя, допоки остаточно не зрозумієш себе. Адже вхід у світ потрібно шукати не деінде зовні, а в собі.



Сковорода пов'язує ідею самопізнання з «істиною безначальною», тобто такою, що існувала завжди. На її позначення 1540 року Августин Стойхус ужив словосполучення «philosophia peregrina». Утім, теза про вічну премудрість міститься вже у вченні Платона, увиразнюється в Отців Церкви, а згодом проглядає в містицизмі. Схоже, Сковорода це прекрасно знає, адже говорить: «Привітайся з давніми язичницькими філософами. Поспілкуйся з отцями вселенськими». Він зовсім не бентежиться з того, що християнство перейняло деякі античні погляди (для прикладу, іще Філон Александрійський наполягав, що божественний Логос — єдиний). І хоча приписує вислів «пізнай себе» Фалесові Мілетському, та все ж зауважує: щойно знайдеш і вподобаш якусь істину, можеш вважати її власною.

Українські письменники ще до Сковороди не раз згадували відомий напис у Дельфійському храмі, та від повторення фрази справа пізнання себе не стає легшою ні на йоту. Недаремно ж її порівнюють із вузлом, зі сфінксом, із ребусом, який вириває в уяві кожного, хто бодай скоса погляне на себе в дзеркало. Утім, книжне — біблійне — світло, що падає на тінь вічного закону, здатне стрімко проникати в душу, пробуджуючи в людині Бога. Отже, не самозамилування, не ворожіння по руці й не анатомічні дослідження дають змогу віднайти в «мертвому живе», тобто справжнє в собі. Подібно до сучасників-просвітників, Сковорода відкидає поширені забобони й навіть вільно застосовує механістичну термінологію, називаючи вислід самопізнання Головним Пунктом Мащини. От і виходить, що без ясного світла людину спіткають і внутрішня сліпота, і зовнішнє засліплення. Хай як парадоксально, але що глибше особа занурюватиметься в себе, то вище підніматиметься над світом.

Після цієї преамбули Сковорода розіграє діалог п'яти учасників (одного з яких, до речі, звати Григорієм), у чий вуста вкладені основоположні думки. Авторіві вдається долучити до розмови й інші розповіді, скласти цілий калейдоскоп історій. Не відтворюючи суперечки буквально, зазначимо її засадничу ідею: ні знання, ні посади, ні багатства ніскільки не годяться для досягнення щастя, яке і є метою пізнання себе. «Жити за Натурою» — отак звучить формула філософа. Найважливіше тут не схибити, коли замість Натури Божественної обираєш сліпу, скотинячу, рабську. Першу натуру варто визнати об'єднавчим початком, а другу — роз'єднувальним. Звідси й етимологія сквородинського слова «нещастя»: жити не цілісно, «не с частію». Біблійний голос закликає нас до Начала, Она, Отця, Царя, врешті-решт, до «другої людини», яку ще належить відкрити в собі. А значить, лише дослухаючись до себе, досягнеш щастя.

Жити неспоріднено з собою означає постійно блукати манівцями, шугати від себе навсібіч, хапатися замість єства за вдаваний хвіст, займатися тим, до чого не маєш схильності. Та чи

всяка схильність виправдана? Певна річ, хіба дурень видаватиме лиходійства за благословенний промисел. Це самообман, який штовхає на нібито легкий шлях. Кожне покликання пов'язане зі самовладанням і не зводиться до потурання своїм забаганкам або втілення сумнівних порад. Ба більше, одного бажання замало, потрібні постійні зусилля. Отож-бо, діючи за природою, неодмінно розпізнаєш ім'я Бога, його блаженне Єство, приховане десь у самій людині. Лише впоравшись із собою, натрапиш на таємну пружину, будеш сам собі володарем і нарешті прозрієш. Якщо ж постійно зволікатимеш, то повіки не здолаєш туги, нудьги, гіркоти, змертвіння душі, хай і неабияких висот досягнеш, і чималих статків спроможешся нажити.

Шукаючи Бога в собі, неодмінно натрапляєш на душевну втіху, а не захланно потребуєш наїдків і розваг. Ще б пак, зовнішній затишок ніяк не гарантує внутрішнього спокою — і це Скворода ілюструє байкою. Кіт із польової пасіки прийшов провідати сільського kota, поважного і вгодованого. Повечерявши, обидва полягали спати. Раптом серед ночі кіт-господар несамовито заволав, бо йому наснився кошмар, ніби він, рибалячи, потонув у водній безодні. Сон пророчий: отримання зиску від нелюбого діла неодмінно колись обернеться втратою себе.

Коли щосили пнутись у шляхетство, не маючи жодного шансу втілити його в собі, усяка витонченість видаватиметься підношенням із уриналу. Тимчасом чуття сродності до справи на перший погляд непрестижної дає змогу прийняти найпростіші речі як дар і насолоду. Краще ліпити глиняні сковороди, іронічно зазначає філософ, аніж виробляти щось незгідне з природою, скидаючись на опудало чи бездощову хмару. Сродності ні купити, ні виблагати, ні силою здобути не вийде; проте в шуканні себе важливо не проминути не зовнішнього, а справжнього Світу, бо саме в нім і зосереджено рай. Скворода перефразовує Євангеліє: «Щастя наше всередині нас». Так можна й ототожнити Бога і Натуру, тобто внутрішню природу.

**У природі все потрібне не є заскладним, а непотрібне —
всуціль недоладне.**

Про це добре знали ще язичники (згадаймо хоча б, як Сократ дослухався до свого даймоніона-наставника, щоб не потрапити в халепу). Вони розуміли потребу розгрібати попіл фізичних нашарувань і розпізнавати ідола, видимість, ніщо, тьму, тінь, шукаючи в цьому звалищі Божу іскру. У кожному разі, шлях до істини лежить через діалектичне переплетення матеріального й духовного, адже одне без другого немислиме. «Не відшукаєш дня без

темряви і світла, а року без зими й тепла. Не знайдеш і стану, який би з горюванням і насолодою не був змішаний. На тому весь світ стоїть. Протилежне супротивному сприяє». Сковорода натякає на таємничу невидимість, подібну на дрібну корабельну течу, закодоване в тексті знання чи потенцію вибуху в бомбі. Прихований осередок єства, у злагоді з яким і вершиться чин закону сродності, він порівнює зі скромним серцем: «Серце є безоднею помислу... Змаліле серце не заростає теренами життєвого смутку і справ, а готове здобути Правду Божу». Порушення цього закону буде неоковирністю, чимось на кшталт польоту черепахи чи танцю клишоногого ведмедя. «Без святості життя корабельним майстром, напевно, стати можна, але проповідником у жодному разі, хіба його мавпочкою». Утім, у природі все потрібне не є заскладним, а непотрібне — всуціль недоладне. Ця проста істина доступна навіть малим дітям. Вони перебувають у зачудуванні, коли заглядають у книжки й дивуються таємничим образам.

До слова, Сковорода вельми охочий до різних образів, адже «картина є німою Книгою», теж здатною щось нам розповісти. Він наводить низку зображень: ось поранений олень, який знайшов лікувальну рослину, що дасть змогу смертоносній стрілі вийти з ураженого тіла — і підпис «Природа перевершує науку»; ось рисунок мушлі з гаслом «Шукай себе всередині себе»; ось самозакоханий Нарцис, який замилувався зовнішньою подобою, бо зовсім не знає свого серця; нарешті, нічний метелик, якого необережна настирливість штовхає до свічки й обпалює йому крила — це значить, що навіть до пізнання потрібно мати талант, адже недолугих Біблія ненастанно мучитиме. Без Бога, несподівано каже Сковорода, Біблія брехлива, дурна і шкідлива. А з ним — прекрасна наречена. Тож усяка проява без просвітленого Духа — смертоносна й отруйна.

Фіналізуючи розмисли, філософ уподібнює Бога фонтану, що рівномірно наповнює неоднакові за об'ємом посудини. Цю метафору приправлено антитетичним виразом: «Не рівна всім рівність». Бог, отже, наповнює кожного настільки, скільки будь-хто зможе чи схоче прийняти. І тут уже нескладно помітити суттєвий контраст із гаслами соціальної рівності, що тільки-но починали набирати силу. За просвітницькими уявленнями, світло розумності — це спільний знаменник, який неодмінно поєднає всіх, хто наважився мислити. Сковорода ж здається прихильником детермінізму: «Роби те, для чого народжений».

Що каже його теорія? Ніхто не зможе зреалізувати самовпевнених амбіцій, адже поява людини на світ заздалегідь зумовлена орієнтацією, нікому достеменно не відомою. Можливо, тут і проявляється фаталізм: годі кудись пхатися, коли забракло тями. Конфлікт із просвітницькою настановою впирається у скепсис Сковороди щодо формальної раціональності, яка, на його переконання, не спричиняє прогресу на індивідуальному і колективному рівнях. Однак дивно було б, якби йому заманулося геть відкинути розумне начало. Для прикладу, філософ каже:

«Правда, що наука робить досконалою спорідненість. Але якщо немає спорідненості, що тоді наука зможе вдіяти?» Тому його хибно звинувачувати в несосвітньому ірраціоналізмі.

Усвідомлюючи всю обмеженість порівняння, треба додати, що позиція Сковороди в дечому близька до К'єркеґорової: сповнений особистого релігійного досвіду індивід звертається до власної неповторної екзистенції в намаганні стати самим собою. Можна тут помітити щось і від пафосу філософії Сартра, принаймні щодо приреченості людини на свободу вибирати себе. Та, крім спільності, є принципові відмінності. У Сартровому екзистенціалізмі сутність не передуює існуванню, а означається ним — тимчасом як за Сковородою єство, так би мовити, задане заздалегідь. На нього не вплинеш кардинально. «Сотворити, покликати, назвати, скерувати, наділити владою — залежить від народження, а воно від Царства Божого». Власне, завдання кожного полягає у прискіпливому розпізнанні внутрішнього стрижня й у реалізації свого істинного покликання.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.